

ASSAJOS I ESTUDIS

«Innecesarios a todas luces».
El desmantellament de la xarxa
d'instituts en la postguerra
«Obviously unnecessary».
The dismantling of state high school net
after Spanish Civil War

Antonio Francisco Canales Serrano
acanales@ull.es
Universitat de La Laguna

Data de recepció de l'original: 4 de novembre de 2010
Data d'acceptació: 5 de desembre de 2010

ABSTRACT

This article studies the policy of radical reduction of the estate high schools net that Francoism conducted in the postwar period. It introduces the growth of this net from the late twenties and it concludes from archives sources that republican governments doubled the number of estate high schools. Contrarily, the closure of schools constituted a central axis of francoist secondary education policy. In the postwar period half of the former estate high schools were closed, especially those that were located outside of the province capitals. The article researches the criteria used to conduct this dismantlement and, finally, it analyzes from different parameters the resulting net.

KEY WORDS: francoism, educational policy, secondary education, baccalaureate, high schools, Spanish postwar period.

RESUM

Aquest article estudia la política de dràstica reducció de la xarxa d'instituts públics que el franquisme dugué a terme a la postguerra. A l'article es dona compte del creixement d'aquesta xarxa des de final de la dècada dels vint i es conclou, a partir de fonts d'arxiu, que els governs republicans doblaren el nombre d'instituts. Per contrast, el tancament de centres constituí un eix central de la política franquista en el batxillerat. A la postguerra es clausurà la meitat dels instituts, especialment aquells que se situaven fora de les capitals de província. L'article investiga els criteris emprats per dur a terme aquest desmantellament i, finalment, analitza des de diferents paràmetres la xarxa resultant.

PARAULES CLAU: franquisme, política educativa, educació secundària, batxillerat, instituts, postguerra.

RESUMEN

Este artículo estudia la política de drástica reducción de la red de institutos públicos que llevó a término el franquismo en la posguerra. En él se da cuenta del crecimiento de esta red desde finales de la década de los veinte i se concluye a partir de fuentes de archivo que los gobiernos republicanos doblaron el número de institutos. Por contraste, el cierre de centros constituyó un eje central de la política franquista en el bachillerato. En la posguerra se clausuró la mitad de los institutos, especialmente aquellos que se situaban fuera de las capitales de provincia. El artículo investiga los criterios utilizados para llevar a cabo este desmantelamiento y, finalmente, analiza desde diferentes parámetros la red resultante.

PALABRAS CLAVE: franquismo, política educativa, educación secundaria, bachillerato, institutos, posguerra.

El batxillerat dels anys quaranta es caracteritzà per la posició hegemònica assolida pels col·legis vinculats a l'Església. La matrícula privada, majoritàriament religiosa, visqué una expansió exponencial, des del 10% de 1933-34 al 55% de final de la dècada. Per contra, la matrícula pública es reduí del

38% de 1933-34 a un marginal 17% en les mateixes dates.¹ La nova regulació del batxillerat afavorí aquesta evolució. En suprimir tot tipus de revàlides i exàmens oficials intermedis i establir un únic examen final que s'havia de realitzar a la Universitat, la Llei de batxillerat de 1938 emancipava els col·legis privats del control que tradicionalment hi havien exercit els instituts públics. Tanmateix, aquesta hegemonia dels col·legis religiosos dels anys quaranta no fou exclusivament un efecte del nou model de batxillerat. A Itàlia, d'on es va calcar el model, també cresqué l'ensenyament privat, però mai no s'arribà als percentatges espanyols.² Tan important com el model instaurat fou la política dels vencedors envers el sector públic. En contrast amb l'estatisme que presidia altres polítiques, les noves autoritats impulsaren una intensa privatització del batxillerat; una política que tenia com a punt de partida el desmantellament de la xarxa d'instituts heretada.

LA XARXA HERETADA

A començament de la Dictadura de Primo de Rivera la xarxa d'instituts era l'heretada del segle XIX. Es componia d'un institut en cada capital provincial més els centres de Cartagena, Maó, Figueres, Reus, Baeza, Gijón, Santiago, Cabra, Jerez, Melilla i La Laguna,³ i un segon institut a Madrid. El resultat era una xarxa que oscil·lava entorn dels 60 centres. Aquest magre nombre de centres públics cobria un terç i escaig de la matrícula de batxillerat; encara que aquest percentatge era sensiblement superior al dels col·legis privats, que, malgrat ésser molt més nombrosos, només atenien una cinquena part dels estudiants. El contingent més important d'estudiants de batxillerat, pràcticament la meitat en aquests anys, corresponia als alumnes lliures, és a dir, a alumnes que es procuraven la seva formació per diversos mitjans i acudien als instituts a examinar-se. Els instituts, per tant, no eren només centres docents, sinó que actuaven també com a instància avaluadora, inspectora i administrativa pel que feia als alumnes de col·legis i lliures. Per a la majoria dels alumnes de

¹ Càlcul propi a partir de les estadístiques publicades per l'INE.

² MORENTE, FRANCISCO. «*Libro e Moschetto*». *Política educativa y política de juventud en la Italia fascista (1922-1943)*. Barcelona: PPU, 2001, i GALFRÉ, MONICA. *Una riforma alla prova. La scuola media de Gentile e il fascismo*. Milano: Franco Agnelli, 2000.

³ El cas de les Canàries resulta especial en la mesura que, essent una única província amb capital a Santa Cruz de Tenerife fins a la divisió de 1927, l'institut era a Las Palmas i intermitentment a La Laguna.

batxillerat, l'institut era un lloc en el qual tramitaven les matrícules i els títols i s'examinaven.

Els primers canvis en aquesta situació es produïren durant la Dictadura de Primo de Rivera. Entre 1925 i 1927 es crearen els instituts de Lorca, Zafra, Manresa, El Ferrol, Vigo, Osuna, Tortosa i Calataiud i el 1929 els dos nous instituts femenins de Madrid i Barcelona. Paral·lelament, se cercà una via per ampliar el nombre de centres a través de la col·laboració financera de les corporacions locals. Nasqueren, així, el 1928 els instituts locals que impartien els tres cursos del batxillerat elemental.⁴ Per aquesta doble via, el nombre de centres es va ampliar el curs 1930-31 a 94, xifra que constituïa un important increment de més del 50% amb relació a 1923.

Els governs de la República intensificaren aquesta política de creació de nous centres per la doble via de creació directa i col·laboració amb les entitats locals. El curs 1932-33 la xarxa s'havia incrementat en nou centres, però el punt d'inflexió en l'expansió se situa en el decret de 26 d'agost de 1933.⁵ Aquest decret regulava de nou la participació financera de les corporacions locals i establí tres tipus de centres: els instituts nacionals, els instituts elementals, el quals, a diferència dels instituts locals, impartien el batxillerat complet, i els col·legis subvencionats, en els quals només es cursaven els tres primers cursos. La justificació de la notable expansió prevista pel decret (77 nous centres) era doble. En primer lloc, es tractava de cobrir el buit que previsiblement deixarien els col·legis religiosos afectats per la llei de congregacions. En segon lloc, s'aspirava a una distribució més racional de l'oferta educativa entre poblacions riques i pobres, una vegada que el lucre deixava de ser el criteri regulador.

El curs 1933-34 funcionaven 167 instituts (111 nacionals i 56 elementals), enfront dels 94 del darrer curs de la Dictadura. I l'expansió de la xarxa continuà, malgrat el canvi de signe polític dels governs. No resulta fàcil avaluar el nombre de centres efectivament en funcionament els dos cursos següents, ja que no es publicaren estadístiques i no tots els centres creats arribaren realment a funcionar. A més, la manipulació de les estadístiques en la postguerra ocultava aquesta expansió. Per al curs 1933-34, l'INE de postguerra comptabilitza únicament els instituts nacionals i no els elementals, tot i que impartien el batxillerat complet; per als dos últims cursos republicans redueix encara més

⁴ Per a la política de creació d'instituts de la Dictadura, vegeu: LÓPEZ MARTÍN, Ramón. *Ideología y educación en la Dictadura de Primo de Rivera*, vol. 2. València: Universitat de València, 1995, pàg. 125-145.

⁵ Decret de 26-VIII-1933. BOE de 30-VIII-1933.

aquest nombre, no es coneix amb quin criteri. Així, segons aquestes estadístiques, el 1936 només haurien funcionat tres instituts més que al final de la Dictadura i 16 instituts menys que en la postguerra. De fet, segons l'INE franquista, la República hauria començat tancant 14 instituts, n'hauria creat 13 i 17 en cadascun dels cursos següents i n'hauria tornat a tancar 14 els dos últims. Una trajectòria erràtica i contradictòria que posa en dubte la validesa d'aquestes estadístiques, fins i tot per a les dades de matrícula. La realitat era diametralment contrària. Diferents fonts d'arxiu dels mateixos vencedors estableixen el nombre d'instituts en funcionament l'últim curs republicà en 206.⁶ La República, per tant, havia més que doblat la xarxa pública només en cinc anys.

A Catalunya, el creixement de la xarxa d'instituts durant el període republicà fou notable. A la ciutat de Barcelona funcionaven el 1936 sis instituts, quan el 1931 només n'hi havia dos. Però fou a les comarques on l'increment fou més intens. Es crearen set instituts elementals: a Terrassa, Mataró, Vilafranca, Igualada, Badalona, Vilanova i Granollers, els quals, sumats al de Manresa, atendien les poblacions de més de deu mil habitants de la província, amb l'excepció de Vic, Sabadell i l'Hospitalet. Una expansió similar es visqué a la resta de Catalunya, amb la creació d'instituts a Olot, Sant Feliu de Guíxols, Móra d'Ebre, Cervera i la Seu d'Urgell, el quals s'afegien als existents a Girona, Figueres, Tarragona, Reus, Tortosa i Lleida. La xarxa resultant trencava l'extrema centralització a les capitals i s'adaptava, especialment a la província de Barcelona, a la jerarquia urbana catalana, ja que cobria les principals viles. Per primera vegada, el batxillerat s'obria a sectors que no podien afrontar el cost dels desplaçaments dels fills a la capital o l'ensenyament privat.

EL TANCAMENT DE CENTRES

El franquisme truncà radicalment aquesta expansió de la xarxa pública que arrencava de la Dictadura de Primo de Rivera. La supressió d'instituts fou un dels eixos fonamentals de la reorganització del batxillerat del nou Estat. Ja durant la guerra, el setembre de 1937, es decretà la clausura de 40 centres a la zona nacional: els instituts escola de Màlaga i Sevilla, 8 instituts nacionals i 30 d'elementals.⁷ La justificació d'aquesta supressió massiva era de caràcter

⁶ Llistes vàries de centres de 1937 i 1938, Arxiu Pedro Sainz Rodríguez [APSR].

⁷ Presidencia de la Junta Técnica del Estado. Ordre de 14-IX-1937, BOE de 15-IX-1937.

pragmàtic. Aquesta «solución temporal y transitoria» es prenia atès el crescut nombre de càtedres vacants i la caiguda de la matrícula com a conseqüència de la guerra, amb l'objectiu d'alleugerir la hisenda del bàndol nacional. Poc després, a principis d'octubre, aquest tancament s'ampliava a 9 instituts nacionals i 5 d'elementals, i el nombre de centres clausurats en zona nacional ascendia fins a 54.

Un document del Ministeri que pot datar-se a principi de 1939 establia que havia estat suprimida la meitat dels centres existents a l'Espanya *liberada*, però augurava que a la zona que quedava per conquerir, la més poblada, «no parece factible la misma proporción de supresión de institutos».⁸ D'aquí que les futures clausures es limitessin a 25 centres i s'aventurés una xifra global per al conjunt d'Espanya de 123 instituts. Una xifra superior als instituts finalment supervivents.

Un cop acabada la guerra, es promulgà el 5 d'agost de 1939 el decret que establia els centres autoritzats a sobreviure.⁹ La justificació de la dràstica reducció de la xarxa pública que es decretava variava en relació amb els tancaments anteriors. Les noves autoritats educatives ja no apel·laven a la situació excepcional creada per la guerra, sinó que declaraven explícitament la seva voluntat de rectificar la política d'expansió republicana. Els nous centres es consideraven innecessaris, encara que el que es desprèn de les raons argüïdes és que en realitat interferien en l'activitat dels col·legis religiosos: «la política docente de la República, fundada principalmente en la sustitución de la enseñanza dada por la Ordenes Religiosas, creó un crecido número de Centros de Enseñanzas Medias, innecesarios a todas luces». L'argumentació ministerial era pràcticament idèntica a la que ja el 1936 feia la Confederació Catòlica de Pares de Família: «hay que suprimir muchos de los institutos que se crearon a voleo, sin sujeción a plan, mirando, más que a su intrínseca necesidad, a interponerse en el área de acción de los Colegios religiosos que se quería exterminar».¹⁰ No es tractava, per tant, de reajustar la xarxa pública per motius pressupostaris o de necessitats, sinó de suprimir els centres que competien amb els col·legis religiosos, en definitiva, de privatitzar-la en benefici dels interessos docents de l'Església.

⁸ «Número de institutos en capitales de distrito universitario y poblaciones de más de 100.000 habitantes», s. d., Educació, Caixa 31/6051, Archivo General de la Administración [AGA].

⁹ Ordre de 5-VIII-1939, BOE de 10-VIII-1939.

¹⁰ «Confederación Católica de Padres de Familia a Jefe del Estado Español», 27 d'octubre de 1936, Caixa 4/7, APSR.

Des d'aquesta retòrica reactiva enfront de la política republicana, semblaria que es tractava de retornar la xarxa d'instituts a l'estat en què estava el 1931. Tanmateix, el reajustament proposat no es detenia en aquesta data i anul·lava bona part de l'obra de la mateixa Dictadura de Primo de Rivera. El nombre de centres «subsistents» es reduïa a 77, és a dir, un 37% dels existents abans de la guerra i un 82% dels anteriors a la República.

Poques setmanes després, ja sota el ministeri d'Ibáñez Martín, un nou decret suavitzava aquest dràstic retall tot argumentant que «causarían, por otra parte, graves perjuicios a la estabilidad y continuidad de la Enseñanza la supresión prematura de la enseñanza oficial en localidades de segundo orden antes de haber llegado a una cooperación entre la enseñanza privada, las corporaciones locales y el Estado, que ha de ser la equilibrada orientación en este respecto para el futuro».¹¹ En conseqüència, s'anul·lava el tancament de 23 instituts en aquestes localitats, a més de permetre la subsistència d'un institut més a Madrid i a Barcelona i crear tretze instituts femenins.

La creació d'aquests instituts femenins dificulta una valoració exacta de la magnitud del reajustament franquista. En realitat, d'aquests tretze nous instituts femenins, només tres, els de Barcelona, Màlaga i Valladolid, implicaven la continuïtat d'algun centre preexistent; la resta eren mers desdoblaments de torn en el mateix institut, com es pot constatar en els informes de la inspecció.¹² Si aquests centres s'inclouen en el càlcul, com fan les estadístiques oficials, el franquisme hauria permès la continuïtat d'un 57% dels instituts existents en el darrer curs republicà. Si no s'inclouen en el còmput els deu desdoblaments femenins, aquest percentatge es redueix a un 50% i escaig. Totes dues opcions subratllen la duresa de la intervenció franquista sobre la xarxa d'instituts. Els 206 centres republicans quedaren reduïts a 113 el 1939, a 114 d'efectius el 1940 i a 117 el 1942, una xifra que, a més, es mantingué estable fins a principi dels anys seixanta. Es tractava, per tant, d'un veritable desmantellament.

¹¹ Ordre de 4-X-1939, BOE de 6-X-1939.

¹² «Informe que la Inspección de Enseñanza Media presenta sobre las necesidades de edificación y de material de los Institutos Nacionales...», 1940, Educació, Caixa 31/6037, AGA.

ELS CRITERIS

Com ha estat indicat, la retòrica antirepublicana dels decrets de 1939 semblava que apuntava a la rectificació de la política contrària a l'ensenyament dels ordes religiosos i, per tant, a la supressió dels centres creats des de 1931. I certament es clausuraren tres quarts parts dels instituts creats durant el període republicà. Ara bé, els criteris utilitzats per al retall foren més complexos que la simple liquidació de l'obra republicana. D'una banda, es permeté la continuïtat d'una quarta part dels centres creats per la República, d'altra banda, es tancaren instituts creats durant la Dictadura de Primo de Rivera. Concretament, 14 dels 35 centres creats durant el període dictatorial, un 40%, foren suprimits, entre aquests, 11 dels 22 instituts locals. Aquestes dades plantegen la necessitat de dilucidar els criteris que els vencedors feren servir per dur a terme aquest dràstic retall de la xarxa d'instituts.

La població i la matrícula sembla que han estat un d'aquests criteris bàsics. Almenys aquest era el criteri que presidia la documentació interna de caràcter tècnic. Un document de la primavera de 1939 feia servir el criteri d'una matrícula mitjana superior als 250 alumnes els darrers cursos republicans.¹³ Des d'aquest criteri es proposava el tancament de 42 instituts nacionals i de tots els elementals. No en va el document remarcava la fi de la col·laboració amb les corporacions locals i l'existència d'un únic tipus de centre públic, l'institut nacional sostingut únicament pel Ministeri. La proposta defensava la continuïtat de poc més que els instituts de les capitals de província, amb la supressió d'instituts històrics com els de Baeza, Cabra, Maó, Figueres i Reus.

Aquest criteri de població i matrícula que tan dràstic resultava per a bona part de la xarxa tenia, però, una derivació contrària en el cas de les grans ciutats. El volum de població i d'estudiants de Madrid, Barcelona, Sevilla o Bilbao plantejava la necessitat de respectar bona part de l'obra republicana. A Madrid, la ciutat amb més estudiants de batxillerat i amb una taxa d'escolarització en batxillerat que triplicava la mitjana nacional, la creació de centres havia estat especialment intensa durant la República: «vuit dels dotze centres que funcionaven el 1936 s'havien creat en aquest període. Les noves autoritats reduïren inicialment aquest nombre a la meitat, encara que posteriorment afegiren un setè centre de caràcter femení. Un informe intern del ministeri reco-

¹³ «Distribución de institutos», s.d., Educació, Caixa 31/6051, AGA.

neixia que els sis centres inicialment proposats eren clarament insuficients». ¹⁴ Sense tenir en compte la retòrica antirepublicana, aquest informe inseria pragmàticament la política de centres en dues línies bàsiques: les necessitats efectives i les possibilitats econòmiques. En conseqüència, «refiriéndonos concretamente a los Institutos son muchos los que hay que suprimir por innecesarios, pero no debe llevarse ese criterio restrictivo hasta el extremo de cortar con ello, posibilidades de educación y cultura a grandes masas de población escolar más que suficientes por su número para exigir su selección, Institutos de Enseñanza Media». Considerava el redactor de l'informe que la nova distribució de centres obligava a realitzar desplaçaments de més de 14 quilòmetres diaris als alumnes dels barris perifèrics i que un radi de 750 metres per centre conduiria a la creació de quinze instituts. Conscient que aquest nombre excedia fins i tot els existents en la República, rebaixava la proposta a deu.

Un altre informe similar ampliava aquestes consideracions sobre Madrid a les grans ciutats. ¹⁵ Per al càlcul de les necessitats de centres, el redactor partia del doble supòsit que la meitat de la matrícula fos absorbida per la iniciativa privada i que els instituts públics tinguessin mil alumnes. A partir de les últimes dades de matrícula publicades per al curs 1932-33, l'informe conclouïa que eren necessaris onze instituts per a Madrid, sis per a Barcelona, tres per a València i dos per a Bilbao, Saragossa i Valladolid. Aquest nombre, a més, havia d'incrementar-se en un terç per atendre el creixement de la demanda educativa produït des de 1932.

Cap d'aquestes previsions no es dugué a la pràctica en el cas de Madrid. Lluny dels dotze instituts republicans o dels deu proposats pels informes franquistes, el nombre de centres a la capital es reduí a set. En la província es tancà l'institut d'El Escorial, però es permeté la continuïtat del d'Alcalá de Henares, creat el 1933.

La ciutat de Barcelona s'ajustava més a les recomanacions dels tècnics del Ministeri. El primer decret de 1939 reduïa els sis instituts de 1936 a quatre, però a les poques setmanes s'autoritza el funcionament dels dos clausurats i fins i tot s'incrementà la dotació republicana, amb la creació d'un nou institut femení. Aquests set instituts, que no funcionaren realment fins al curs 1941-42, equiparaven la capital catalana amb Madrid. El contrapunt d'aquesta política benèvola envers la ciutat de Barcelona fou el desmantellament de la

¹⁴ «Las necesidades efectivas de la enseñanza...», 1939, Educació, Caixa 31/6051, AGA.

¹⁵ «Número de institutos en grandes poblaciones», 1939, Educació, Caixa 31/6051, AGA.

xarxa provincial establerta durant la República. Es clausuraren els instituts de Badalona, Granollers, Igualada, Mataró, Terrassa, Vilanova i la Geltrú i Vilafranca del Penedès; fora de la ciutat de Barcelona només subsistí l'institut de Manresa, creat el 1927.

De la resta de les grans ciutats, únicament València i Sevilla disposaven de tres centres. En ambdós casos se'n tancà un. A Granada, Màlaga, Santa Cruz de Tenerife,¹⁶ Valladolid i Saragossa el segon institut creat en l'època republicana es transformà en femení.

En resum, l'atenció a les grans ciutats sembla que ha estat un dels criteris per a la subsistència de centres creats per la República. De fet, el cas de Barcelona il·lustra que s'apostava per l'extrema centralització a les capitals, fins i tot a costa de crear nous centres. Per contra, el desmantellament fou dràstic en el cas de la xarxa de centres radicats fora de les capitals de província. 93 dels 130 instituts d'aquestes característiques, el 71%, foren suprimits. El reajustament franquista s'encruelí, doncs, amb aquells centres a través dels quals els governs republicans havien intentat estendre l'oferta educativa i reduir els desequilibris territorials tradicionals.

Ni la categoria d'aquests centres, ni la data de creació sembla que hagin estat criteris determinants per a aquest reajustament. Certament, els instituts elementals foren la categoria més afectada, ja que dels 67 només en sobrevisqueren quatre, a Algesires, Calahorra, Osuna i Puertollano. Els tres primers havien estat creats com a instituts locals durant la Dictadura, però aquest origen no constituïa cap garantia de supervivència, atès que 11 d'aquests 22 instituts originàriament locals foren clausurats, malgrat que molts s'havien convertit en nacionals. Tampoc aquesta categoria de nacionals no impedí el tancament de més de la meitat d'aquests instituts situats fora de les capitals de província. Si bé pot establir-se una graduació favorable als instituts creats durant la Dictadura enfront dels de la República i als nacionals enfront dels elementals, aquestes variables no basten per explicar el reajustament en aquest tipus de centres. L'anàlisi dels casos mostra que els criteris per a la continuïtat d'aquests instituts foren altres; bàsicament tres.

En primer lloc, malgrat el previst en els informes del Ministeri i en el primer decret de 1939, finalment no se suprimí cap dels instituts històrics, és a dir, existents amb anterioritat a la Dictadura. En segon lloc, es respectà el criteri poblacional anunciat en el primer decret de mantenir els centres radi-

¹⁶ En aquest cas, l'institut tradicional radicava a La Laguna.

cats en ciutats de més de 80.000 habitants, en la pràctica rebaixat fins als 60.000. Aquest criteri permeté la continuïtat dels instituts de Vigo, Lorca i El Ferrol, creats durant la Dictadura. En tercer lloc, es mantingueren els centres de les illes on no hi ha la capital, com els d'Eivissa (1928), Maó (històric) i Santa Cruz de la Palma (1931); però no el d'Arrecife (1928), tot i les peticions del Cabildo de Lanzarote, que argumentava que aquest tancament suposava condemnar més de 180 alumnes, atesa la inexistència d'alternativa privada a l'illa.¹⁷ Aquests arguments foren tinguts en compte el 1943, quan es reobrí el centre.

Més enllà d'aquest triple criteri de tradició, població i insularitat, no sembla que hi hagi criteris generals per a la reordenació de la resta de la xarxa d'instituts fora de la capital. Els centres supervivents de la Dictadura foren els de Manresa, Osuna, Tortosa, Calataiud, Aranda de Duero, Ponferrada, Calahorra, Antequera, Avilés, Ciudad Rodrigo, Requena, Alcoi i Algesires. Dels creats durant la República, Torrelavega, Mèrida, Valdepeñas, Puertollano, la Seu d'Urgell, Alcalá de Henares, Xàtiva, Linares i Plasència. Entre aquests centres que no complien cap dels tres criteris esmentats figuraven instituts de ciutats que superaven els 35.000 habitants com Tortosa, Manresa, Alcoi i Linares, però també de localitats que ranejaven els 10.000 habitants com Aranda de Duero o, fins i tot, els 4.000, com la Seu d'Urgell, que, a més, es veié obligat a funcionar en el primer curs de postguerra únicament amb els professors de religió, francès i alemany.¹⁸

¹⁷ «Presidente del Cabildo de Lanzarote a Gobernador Civil de Las Palmas», 15-xi-1940, Educació, Caixa 31/6047, AGA.

¹⁸ «Rectorado de la Universidad de Barcelona», 27-V-1940, Educació, Caixa 31/6048, AGA.

LA XARXA RESULTANT

TAULA I. INSTITUTS SUPRIMITS

Província	1936	1942*	Suprimits	% supr.
Àlaba	1	1	0	0,00
Ourense	1	1	0	0,00
Palència	1	1	0	0,00
Palmas, Las	2	2	0	0,00
S. C. de Tenerife	3	3	0	0,00
Segòvia	1	1	0	0,00
Terol	1	1	0	0,00
Tarragona	4	3	1	25,00
Burgos	3	2	1	33,33
Càceres	3	2	1	33,33
Lleó	3	2	1	33,33
Lleida	3	2	1	33,33
Illes Balears	5	3	2	40,00
Cadis	5	3	2	40,00
Corunya, la	5	3	2	40,00
Jaén	5	3	2	40,00
Màlaga	5	3	2	40,00
Múrcia	5	3	2	40,00
* No es compten els desdoblaments per creació d'instituts femenins.				

Província	1936	1942*	Suprimits	% supr.
Barcelona	14	8	6	42,86
Madrid	14	8	6	42,86
València	7	4	3	42,86
Espanya	206	104	102	49,50
Alacant	4	2	2	50,00
Almeria	2	1	1	50,00
Àvila	2	1	1	50,00
Cantàbria	4	2	2	50,00
Castelló	2	1	1	50,00
Ciudad Real	6	3	3	50,00
Conca	2	1	1	50,00
Girona	4	2	2	50,00
Granada	4	2	2	50,00
Guadalajara	2	1	1	50,00
Rioja, La	4	2	2	50,00
Pontevedra	4	2	2	50,00
Salamanca	4	2	2	50,00
Sòria	2	1	1	50,00
Valladolid	4	2	2	50,00
Zamora	2	1	1	50,00
Saragossa	4	2	2	50,00
Astúries	8	3	5	62,50
* No es compten els desdoblaments per creació d'instituts femenins.				

Província	1936	1942*	Suprimits	% supr.
Sevilla	8	3	5	62,50
Albacete	3	1	2	66,67
Badajoz	6	2	4	66,67
Còrdova	6	2	4	66,67
Huelva	3	1	2	66,67
Osca	3	1	2	66,67
Navarra	3	1	2	66,67
Guipúscoa	4	1	3	75,00
Lugo	4	1	3	75,00
Biscaia	4	1	3	75,00
Toledo	5	1	4	80,00
* No es compten els desdoblaments per creació d'instituts femenins.				

Font: Elaboració pròpia a partir de documentació vària de: APRS, AGA (educació) i *Anuario Estadístico de España, 1943*. Madrid: INE.

L'avaluació de l'impacte d'aquest desmantellament pot abordar-se des de diferents paràmetres. El més senzill atén el percentatge d'instituts clausurats, que, com s'ha indicat, s'acostava al 50%. Aquest percentatge de clausures presenta notables disparitats per províncies, com mostra la taula 1. Si bé el conjunt de les províncies tendeix a situar-se entorn de la mitjana nacional, destaquen per la benevolència relativa del procés les províncies canàries, que mantingueren els seus centres, i Tarragona, Burgos, Càceres, Lleó i Lleida, que només perderen entre un quart i un terç de la seva xarxa pública. Per contra, el procés fou especialment intens a Astúries, Sevilla, Albacete, Badajoz, Còrdova, Huelva, Osca, Navarra, i sobretot a Guipúscoa, Lugo, Biscaia i Toledo.

TAULA 2. POBLACIÓ TOTAL I POBLACIÓ POTENCIAL PER INSTITUT

Província	Centres (1943)	Pobl./centre	Pobl. 10-16/centre
Illes Balears	4	101.874	12.196
Tarragona	3	113.100	13.557
Àlaba	1	112.876	16.529
La Rioja	2	110.580	16.781
S. C. de Tenerife	3	119.923	18.683
Salamanca	3	130.156	19.121
Lleida	2	148.720	19.988
Girona	2	161.180	20.118
Sòria	1	159.824	24.335
Valladolid	2	166.263	25.064
Palmas, Las	2	160.262	25.555
Lleó	3	164.419	25.598
Corunya, la	5	176.618	26.044
Madrid	8	197.474	26.112
Múrcia	4	179.925	26.595
Navarra	2	184.809	27.051
Saragossa	3	198.365	27.183
Ciudad Real	3	176.769	27.573
Cadis	3	200.147	28.924
Burgos	2	189.290	29.024
Barcelona	8	241.484	29.501

Província	Centres (1943)	Pobl./centre	Pobl. 10-16/centre
Segòvia	1	189.190	29.755
Guadalajara	1	205.726	30.464
Cantàbria	2	196.855	30.653
Astúries	4	209.161	32.100
Espanya	116	224.275	32.516
Oscà	1	231.647	32.766
Palència	1	217.108	34.710
Terol	1	232.064	35.386
Màlaga	3	225.825	35.949
Àvila	1	234.671	36.257
Biscaia	2	255.568	37.525
Càceres	2	255.689	37.956
Castelló	1	312.475	38.120
Lugo	2	256.368	38.652
València	4	314.158	40.893
Jaén	3	251.103	42.438
Alacant	2	303.781	42.843
Zamora	1	298.722	43.407
Guipúscoa	1	331.753	45.626
Sevilla	3	321.015	46.477
Pontevedra	2	320.882	47.537
Huelva	1	366.526	48.026

Província	Centres (1943)	Pobl./centre	Pobl. 10-16/centre
Conca	1	333.335	51.818
Badajoz	2	371.274	54.568
Almeria	1	359.730	55.774
Albacete	1	374.472	59.451
Còrdova	2	380.575	60.484
Granada	2	368.845	61.881
Orense	1	458.272	67.266
Toledo	1	480.008	76.219

Font: Càlcul propi a partir de: *Anuario estadístico de España, 1944-45*. Madrid: INE, 1946, i *Censo de la población, 1940*. Madrid: INE, 1943.

Més significativa encara que aquests percentatges sobre el nombre de centres resulta la relació dels instituts sobrevivents amb la població provincial. Malgrat que, com s'ha indicat, el criteri de població tingué un pes important en el retall, el mapa d'instituts resultant distava molt d'una oferta territorialment equilibrada. Com mostra la taula 2, la mitjana nacional se situava en un institut per cada 225.000 habitants i per cada 32.516 joves en edat de cursar batxillerat. Molt per sota d'aquestes xifres se situaven províncies com les Balears, Tarragona, Àvila, La Rioja, Lleida i Girona; en l'altre extrem, províncies com Conca, Huelva, Badajoz, Almeria, Albacete, Còrdova, Granada, Ourense i Toledo. Concretament, mentre que a les Illes Balears hi havia un centre públic per cada dotze mil alumnes potencials, aquesta relació era de 76.000 a Toledo. A la província de Còrdova subsistiren només els dos centres històrics, però a la de Jaén, de menor població, en continuaren tres en funcionament, el de la capital, l'històric de Baeza i el de Linares. I un cas més extrem encara, mentre a Lleó li corresponien dos instituts (tres si es compta el desdoblament femení), tota la província de Toledo, que li triplicava la població, havia d'acontentar-se amb un únic centre a la capital.

TAULA 3. MATRÍCULA PER INSTITUT

Província	Centres (1943)	Matríc. (1940)	Matríc./ centre
Terol	1	372	372,00
Lleida	2	1.042	521,00
Ciudad Real	3	1.641	547,00
Tarragona	3	1.894	631,33
Conca	1	669	669,00
Jaén	3	2.168	722,67
Guadalajara	1	726	726,00
Girona	2	1.570	785,00
S. C. de Tenerife	3	2.407	802,33
Cadis	3	2.438	812,67
Sòria	1	833	833,00
Illes Balears	4	3.375	843,75
Osca	1	853	853,00
Múrcia	4	3.641	910,25
Toledo	1	916	916,00
Rioja, La	2	1.833	916,50
Càceres	2	2.077	1.038,50
Palmas, Las	2	2.079	1.039,50
Huelva	1	1.061	1.061,00
Burgos	2	2.140	1.070,00
Salamanca	3	3.315	1.105,00

Província	Centres (1943)	Matríc. (1940)	Matríc./ centre
Àvila	1	1.132	1.132,00
Castelló	1	1.140	1.140,00
Màlaga	3	3.479	1.159,67
Lugo	2	2.321	1.160,50
Albacete	1	1.163	1.163,00
Corunya, la	5	5.970	1.194,00
Badajoz	2	2.613	1.306,50
Navarra	2	2.678	1.339,00
Segòvia	1	1.345	1.345,00
Almeria	1	1.372	1.372,00
Cantàbria	2	2.824	1.412,00
Espanya	116	17.0782	1.472,26
Palència	1	1.503	1.503,00
Lleó	3	4.622	1.540,67
Alacant	2	3.126	1.563,00
Àlaba	1	1.589	1.589,00
Astúries	4	6.362	1.590,50
Sevilla	3	5.231	1.743,67
Barcelona	8	14.126	1.765,75
Saragossa	3	5.606	1.868,67
Còrdova	2	3.748	1.874,00
Pontevedra	2	4.026	2.013,00

Província	Centres (1943)	Matríc. (1940)	Matríc./centre
València	4	8.517	2.129,25
Biscaia	2	4.494	2.247,00
Granada	2	4.615	2.307,50
Valladolid	2	4.769	2.384,50
Zamora	1	2.401	2.401,00
Guipúscoa	1	2.619	2.619,00
Orense	1	2.755	2.755,00
Madrid	8	24.148	3.018,50

Font: Anuario estadístico de España, 1943. Madrid: INE, s. d.

Aquesta població potencial no es corresponia, però, amb la demanda real, ja que les taxes d'escolarització al batxillerat eren molt dispers, segons les províncies, des de l'1% de Terol, Toledo o Conca al 10% d'Àlaba o Valladolid o l'11,5% de Madrid. Si s'atén la demanda real, és a dir, la matrícula global (oficial, privada i lliure), el mapa resultant difereix notablement de l'obtingut segons els anteriors criteris (taula 3). Les províncies de Terol, Lleida, Ciudad Real i Tarragona, amb menys de set-cents alumnes per centre, es perfilen com a relativament ben dotades, enfront de Pontevedra, València, Biscaia, Granada, Valladolid, Zamora, Guipúscoa i Ourense, amb més de dos mil, i sobretot enfront dels tres mil de Madrid.

Tanmateix, aquesta demanda real de batxillerat no era independent de l'oferta de centres. Hi havia una franja de la població que no podia afrontar els costos de l'ensenyament privat o de trasllat dels fills a les capitals i que, per tant, només podia accedir al batxillerat si hi havia places públiques a la seva localitat o a les proximitats. En bona mesura, oferta i demanda es retroalimentaven al batxillerat, com pot constatar-se els anys seixanta.¹⁹ Era aquesta una realitat

¹⁹ CANALES SERRANO, Antonio Francisco. «La expansión de la enseñanza media en la España del desarrollo y la transición», a: AA. VV. *La transición de la dictadura franquista a la democracia*. Barcelona: UAB, 2005.

que les autoritats educatives franquistes coneixien bé, atès que els informes que feia servir el Ministeri de Sainz Rodríguez reiteraven que el tancament dels instituts radicats fora de les capitals deixava desateses àmplies zones i privava d'estudis els sectors socials menys afavorits. Així, un informe sobre els efectes de la supressió de centres en la província de Valladolid establia amb claredat l'abast comarcal d'aquests centres: «esta localidad está rodeada de gran cantidad de pueblos con los que está unida por abundantes vías de comunicación, siendo muchos los alumnos que iban y volvían en el mismo día de su pueblo a Medina del Campo». D'altra banda, subratllava la seva importància per a l'accés al batxillerat dels sectors socials amb menys recursos: «estos Centros son aprovechados por la familias modestas que no pueden costear a sus hijos la estancia fuera de su casa».²⁰ Un informe similar sobre l'institut de Ronda, a Màlaga, establia que el seu tancament afectava una comarca de gairebé 200.000 habitants, i assenyalava la incidència que tenia sobre les noies: «Para estas alumnas no existe ningún Centro de Segunda Enseñanza, siendo estas principalmente las que disfrutaban de matrícula gratuita».²¹ Aquest impacte sobre les noies era apuntat també per l'informe sobre l'institut d'Utrera, a Sevilla, en el qual les alumnes suposaven un 90% de la matrícula, sense que existís alternativa privada per a elles.²² El mateix informe conclouia que dels 570 alumnes dels instituts suprimits en la província només prosseguirien els estudis al voltant de 160, «quedando sin enseñanza 400, por falta de medios económicos o por falta de Centros de Enseñanza».

TAULA 4. PERCENTATGE DE LA POBLACIÓ AMB ALMENYS UN INSTITUT AL PARTIT JUDICIAL DE RESIDÈNCIA

Província	Rep.	Franq.	Pèrdua	% red.
Madrid	81,42	79,27	2,15	2,64
Àlaba	68,90	68,90	0,00	0,00
Biscaia	79,15	68,03	11,12	14,05

²⁰ «Valladolid» (febrer de 1938 - abril de 1939), Caixa 10/20, APSR.

²¹ «Màlaga» (febrer de 1938 - abril de 1939), Caixa 10/20, APSR.

²² «Sevilla» (febrer de 1938 - abril de 1939), Caixa 10/20, APSR.

Província	Rep.	Franq.	Pèrdua	% red.
Barcelona	80,30	64,38	15,92	19,83
Palmas, Las	62,73	62,73	0,00	0,00
Illes Balears	100	61,55	39,37	38,45
Múrcia	76,36	61,34	15,01	19,66
Tarragona	69,36	59,55	9,81	14,14
S. C. de Tenerife	52,14	52,14	0,00	0,00
València	61,78	48,99	12,79	20,70
Cantàbria	69,91	47,17	22,74	32,53
Girona	75,01	46,43	28,57	38,10
Saragossa	51,20	46,41	4,79	9,36
Sevilla	74,41	45,48	28,93	38,88
Màlaga	57,44	44,51	12,92	22,50
Salamanca	64,94	43,38	21,56	33,21
Rioja, La	61,09	42,17	18,93	30,98
Guipúscoa	66,02	41,39	24,63	37,30
Espanya	57,60	40,59	17,01	29,52
Pontevedra	55,54	39,13	16,41	29,55
Ciudad Real	67,25	38,47	28,78	42,80
Valladolid	54,24	38,27	15,97	29,44
Lleida	50,74	36,00	14,73	29,04
Navarra	65,67	35,81	29,86	45,48
Cadis	54,14	35,22	18,92	34,95
Sòria	59,86	35,20	24,66	41,20

Província	Rep.	Franq.	Pèrdua	% red.
Segòvia	34,73	34,73	0,00	0,00
Corunya, la	50,10	34,34	15,77	31,47
Burgos	39,88	33,49	6,39	16,01
Lleó	46,12	32,39	13,73	29,76
Astúries	61,89	31,43	30,46	49,22
Castelló	39,69	30,32	9,37	23,61
Granada	48,43	28,35	20,09	41,47
Ávila	43,98	27,95	16,03	36,45
Almeria	30,92	27,14	3,79	12,24
Palència	25,90	25,90	0,00	0,00
Alacant	46,44	25,50	20,94	45,09
Huelva	69,54	25,36	44,19	63,54
Càceres	35,73	23,94	11,78	32,98
Còrdova	48,14	23,59	24,55	51,00
Osca	51,84	22,20	29,64	57,17
Jaén	32,20	21,50	10,70	33,24
Zamora	31,50	21,42	10,09	32,01
Conca	32,73	20,82	11,91	36,39
Orense	20,07	20,07	0,00	0,00
Lugo	46,68	19,46	27,22	58,31
Albacete	48,42	19,14	29,28	60,47
Badajoz	46,29	18,19	28,10	60,70
Guadalajara	35,77	17,35	18,42	51,50

Província	Rep.	Franq.	Pèrdua	% red.
Terol	12,55	12,55	0,00	0,00
Toledo	46,50	10,02	36,47	78,45

Font: *Censo de la población, 1940*. Madrid: INE, 1943.

Com palesaven aquests informes oficials, la clausura dels instituts que no eren a la capital castigava especialment els grups menys afavorits: classes populars i dones. Per a avaluar aquest impacte s'ha realitzat un càlcul que parteix del supòsit que aquests instituts tenien un abast comarcal a grans trets coincident amb el partit judicial, malgrat que la superfície del partit i les comunicacions poden introduir distorsions en els resultats.²³ La taula 4, que mostra el percentatge de població amb almenys un institut al seu partit judicial, subratlla la duresa del retall franquista. L'expansió republicana havia establert una xarxa que cobria el 57% de la població espanyola. Els vencedors rebaixaren aquesta cobertura al 40%, una reducció de gairebé un 30%. Amb això, el franquisme aprofundia les tradicionals desigualtats territorials.

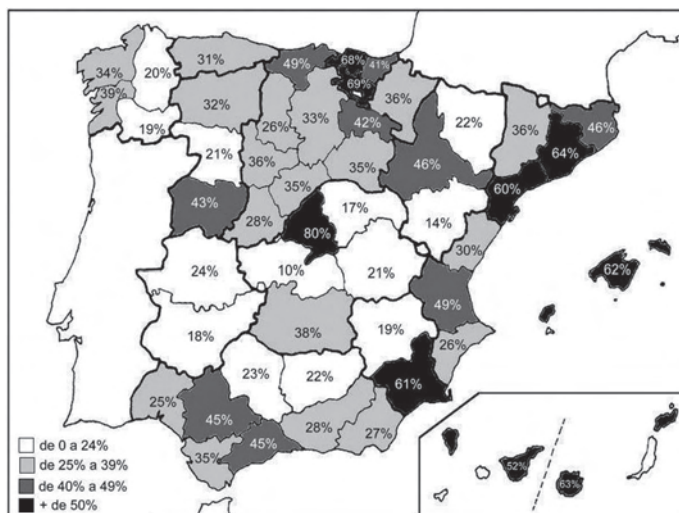
La clausura d'aquests centres que no eren a la capital afectava durament les províncies extenses amb escassa concentració de població a la capital. Tot i que tant el nombre com el percentatge siguin elevadíssims, la clausura de set dels vuit instituts situats en comarques de la província de Barcelona tingué una incidència relativament baixa (20% de reducció), atès l'enorme pes de la capital. Quelcom similar succeïa a Biscaia, on el tancament dels tres instituts de fora de Bilbao només suposà una reducció del 15% en la cobertura provincial. El cas extrem era Madrid, on la supressió d'El Escorial afectava un 2% i escaig de la població provincial. La situació era radicalment distinta en províncies com Toledo, la més castigada, amb una reducció del 78%, en la qual es passà d'una cobertura del 45% a tot just un 10%. L'efecte va ser igualment dràstic a Guadalajara, Badajoz, Albacete o Lugo, províncies que, després d'haver-se aproximat a la mitjana nacional en la República, eren relegades als

²³ Una província de les més petites com La Rioja tenia nou partits judicials, mentre que Osca, que la triplicava en superfície, en tenia només vuit. Sobre les comunicacions, cal tenir en compte, per exemple, que la xarxa ferroviària ampliava la cobertura de Barcelona a, com a mínim, sis partits judicials circumdants.

últims llocs, per sota del 20%. La reducció percentual fou també elevadíssima a Còrdova i Astúries, províncies que veieren retallada la cobertura a la meitat, o encara menys en el cas de Huelva.

MAPA I
 PERCENTATGE DE POBLACIÓ AMB ALMENYS UN INSTITUT
 AL PARTIT JUDICIAL DE RESIDÈNCIA

(Font: Elaboració pròpia a partir de *Censo de la població, 1940*. Madrid: INE, 1943)

El mapa 1 mostra aquests profunds desequilibris interprovincials. Llevat de Ciudad Real, les províncies de l'interior de la meitat sud peninsular formen una enorme borsa des de Terol a Extremadura en la qual la cobertura de la xarxa no arribava al 25% de la població. Per sobre d'aquest percentatge, però per sota de la mitjana nacional, se situaven les províncies de Castella-Lleó, amb l'excepció de Salamanca, Astúries i Galícia; també les províncies costaneres andaluses menys Màlaga. Per contrast, el País Basc i Cantàbria al nord i les províncies costaneres catalanes, València, Múrcia i Màlaga, al litoral mediterrani, apareixien com a més ben dotades. Madrid, per la seva banda, amb

la major cobertura provincial, sobresortia com un oasi enmig d'un immens desert interior d'escasses oportunitats educatives.

No és fàcil extreure conclusions homogènies dels quatre criteris utilitzats per a l'anàlisi de la xarxa d'instituts supervivents després de la guerra. Cadascun ofereix una ordenació diferent de províncies relativament castigades o afavorides. A grans trets pot establir-se que el criteri d'insularitat permeté que els arxipèlags conservessin bona part de la seva xarxa de centres, la totalitat a les Canàries, i un nivell de cobertura provincial elevat. També Tarragona assoleix una bona posició segons els quatre criteris i Àlaba segons tres. Per contrast, la seva situació en els últims llocs quant a centres supervivents, nombre d'habitants per centre i cobertura, perfila les províncies de Toledo, Albacete i Badajoz com les més durament castigades pel reajustament franquista.

CONCLUSIÓ

El franquisme dugué a terme una dràstica reducció de la xarxa pública d'instituts que havia anat creixent des dels anys de la Dictadura. Pràcticament es clausurà la meitat dels instituts en funcionament abans de la guerra. La raó d'aquest desmantellament fou la competència que aquests centres feien als col·legis religiosos. No es procedí, però, a la mera supressió dels centres creats en la República. D'una banda, es permeté la continuïtat d'alguns; d'una altra banda, es clausuraren també centres creats per la Dictadura. El reajustament es realitzà bàsicament des de criteris de població. Es respectà, així, bona part de l'obra republicana a les grans ciutats, fins i tot s'amplià en el cas de Barcelona. Aquest criteri de població prevalgué també per la continuïtat d'una quarta part dels centres radicats fora de les capitals, juntament amb el caràcter històric i la insularitat. La clausura de gairebé tres quartes parts d'aquests centres castigava durament les classes més desfavorides i aprofundia les desigualtats educatives interprovincials. Es tractava, en definitiva, d'una intensa privatització de l'ensenyament mitjà que contrastava amb l'estatisme i l'intervencionisme del règim en altres àmbits.